

metom pa je dimenzionirano le cestišče na severni strani. Na jugu služi ozko dimenzionirano cestišče zgolj dovozu, kretanju avtobusov in izvoščkov. Gosposka ulica je povsem izvzeta prometu vozil — izvzemši dovoza seveda — pločnik na severni strani Glavnega trga poteka torej nepretrgano od Vetrinjske do Stolne ulice. S prometno ureditvijo je podana tlorisna odločitev obeh delov trga. Oba dela sta tudi po značaju prometa kolikortoliko diferencirana: stari del trga ima v glavnem promet tržnega značaja, vzhodni, novi del promet tranzitnega značaja. Ta ločitev seveda ne more biti precizna, vendar zadošča za spoznanje, da je treba obrniti glavni tok pešcev na vzhodno stran trga, kjer je otok urejen za prehod v poljubni smeri.

Oba dela Glavnega trga se torej razlikujeta po postanku, po značaju obdajajočih jih zgradb in po značaju svojega prometa. Zdelo se mi je torej pravilno, obravnavati oba dela tudi v formalnem oziru različno. Stari del ima nenavadno komplicirane višinske prilike, ki jih prikazujejo prečni in vzdolžni profili sl. št. 2. Te višinske prilike rešuje načrt z amfiteatralno projektiranimi terasami. Najhujšo višinsko razliko urejuje stopnišče na jugovzhodnem koncu starega dela. Otok, na katerem se bo vršilo tržno življenje, pada enakomerno, a za oko komaj opazno, proti jugu. Ker bo os novega otoka s svojimi terasami poudarjena, je predstavljeno Marijino znamenje v to os, in sicer na skrajni zapad. Ta predstavitev je tem bolj upravičena, ker je soha s svojimi skulpturami izrazito frontalna. Na najnižji točki otoka, kamor sili voda po zakonih, ki so ji dani, je projektiran nizek vodnjak — pendant k Marijini sohi na nasprotni strani. Za tlakovanje tega otoka naj bi se uporabil obstoječi tlak, ki je slikovit in s katerim se morejo s skromnim ornamentiranjem poudariti dolge linije, ki jih podajajo posamezne terase in se vse ste-

kajo k vznožju Marijine sohe ter pripravljajo pogled na njo. Glavni motiv novega dela Glavnega trga, ki naj vrne staremu vsaj nekaj nekdanje zaključenosti in nekdanjih izmer, je vrsta topolov, ki obkroža veliki prometni otok. Ti naj tudi ustvarijo prehod k velikemu merilu, ki je podan z velikimi stavbami. Na notranji strani otoka bo nastal s topoli nov zaključen prostor s svojo lastno osjo. Na vzhodni strani paviljonska zgradba ne previsokih izmer — po svoji legi in velikosti kot nalašč prostor za umetniški paviljon Maribora. Pred paviljonom ugoden prostor za spomenik s figuralno rešitvijo. Ob Bergovi hiši, ki se končuje s požarnim zidom, je potrebna zgradba, ki bo zaključila vrsto hiš na južni strani novega dela. Poleg tega novega trakta je projektirano široko stopnišče k sprehajališču ob reguliranem Pristanu, ki se bo začelo ob železniškem mostu in končalo na Mariborskem otoku.

Več naj pove načrt — ti stavki prikazujejo zgolj osnovne smernice gledanja in rešitve problema: načrt dela zavestno s skromnimi sredstvi. Lahko bi bil bolj na široko zasnovan, velikopoteznejši. Manj glede starega dela Glavnega trga, ki s svojim starikavim, simpatičnim okoljem ne prenese in ne rabi prevelikih operacij ter je tu najmanjša mera ukrepov najboljše kot glede novega dela. Tu mislim na korekturo kake gradbene črte novega dela, na njegovo delno zaidavo, ki bi gotovo radikalnejše rešila estetski problem, ali celo na porušitev bloka med Gosposko, Jenkovo in Vetrinjsko ulico. Vse to bi dalo projektiranju docela drugo lice in bogate, nove možnosti. S težavo sem se ubranil vseh teh izkušnjav in ostal na trdih tleh realnosti naših dni in sredstev: hotel sem načrt, ki naj bi bil podlaga za dejansko uresničenje regulacije Glavnega trga in ne pobožna fantazija zanešenega arhitekta.

MARIBORSKI GHETTO

DR. VLADIMIR TRAVNER

Za naše srednjeveško narodno gospodarstvo so imeli odločilni pomen židje; ti so obvladali več stoletij domala vso trgovino — zlasti z inozemstvom — in ves denarni promet. Zato je zgodovina Židov na Slovenskem bistveni del naše lastne preteklosti.

Prvo mesto v zgodovini židovstva na Slovenskem zavzema Maribor. Tu je bila v srednjem veku naša največja židovska naselbina in tu so živeli najpomembnejši židovski trgovci in bankirji. Srednjeveški Maribor je bil tudi duhovno središče židov v slovenskih deželah in večkrat sedež vrhovnih rabinov za Štajersko, Koroško in Kranjsko.

¹ Conversio Bagoariorum et Carantanorum omenja židovskega zdravnika na Slovenskem (»... medicum iudaicum vel sciaviasticum ...«).

Prve vesti o srednjeveških židih na Slovenskem izvirajo iz IX. in X. stoletja.¹ V večjem številu pa so se naselili v teku XII. do XIV. veka. Na Slov. Štajersko in Koroško so prišli iz Porenja, kar tudi dokazujejo njihova nemška in židovsko-nemška imena kakor Maier, Nachmann, Gulden, Rosel, Blümel, Isserlein (= Izrael), Jeklein (= Jakob), Eisach (= Izak) ita.

Po ukazu papeža Inocenca III. (1215) in poznejših predpisih so morali stanovati v mnogih krajih ločeno od ostalega prebivalstva v posebnih mestnih delih — ghettih ali — kakor so se običajno imenovali pri nas — židovskih ulicah.² Ti predpisi pa se v naših krajih

² Pomen izraza »ghetto« ni jasen. Nekateri trde, da je nastal »ghetto« iz ital. besede getto (livarna), ker je bila židovska četrt v Benetkah blizu livarn (arzenala).

niso strogo izvajali, ker so bivali židje večkrat v krščanskih četrtih, medtem ko so imeli kristjani hiše tudi v ghetih. Židje so bili izključeni iz vseh javnih služb in združenj, kakor cehov itd., ter so se mogli baviti le s prostimi poklici. Plačevati so morali deželni knezom in mestom poleg splošnih davkov še poseben židovski davek deloma v gotovini, deloma v drugih dajatvah. Tako so skrbeli n. pr. štajerski židje za pahištvo deželnega kneza in dote njegovih hčera. Tudi so morali nositi posebne — v raznih krajih različne — židovske znake; pri nas zlasti rumene krpe na hrbtu, visoke rumene klobuke, dolge halje in palice, tako da so se razlikovali že od daleč od ostalih prebivalcev. Na drugi strani pa so uživali židje kot glavni in često edini denarni viri za mesta in dežele obsežne pravice, kakor so jim podelili pri nas zlasti cesar Friderik II. (1238), Friderik II. Babenberški (1244), Bela IV. (1251, 1256), Přemysl Otokar II. (1254, 1268) in Rudolf I. Habsburški (1277). Bili so osebno svobodni in kot komorni hlapci podrejeni neposredno deželni knezom oziroma velikašem in mestom, katerim so jih vladarji podarili. Kdor je umoril ali ranil žida, je bil strožje kaznovan, kakor če je izvršil tak zločin nad kristjanom. Živel so nemoteno doma in v javnosti po svojih verskih predpisih in običajih, ki so jih upoštevali tudi deželni knezi. Svoje občinske zadeve so upravljali samostojno in volili sami svoje predstojnike (židovske mojstre) in druge funkcionarje. V trgovskih in denarnih poslih so smeli zahtevati od krščanskih dolžnikov mnoga jamstva in znatne obresti.

Tako so tvorili židje posebno vrsto prebivalstva, ki jo označujemo najboljše kot stan ali kasto.

Poleg teh splošnih poročil, ki veljajo tudi za druge kraje, imamo o Mariboru mnogo posebnih vesti iz življenja tukajšnjih židov. Kot viri za zgodovino mariborskega ghetta služijo sodobne davčne knjige — edine, ki so se ohranile pri nas iz srednjega veka — kupne pogodbe, zadolžnice, preklicna pisma, sodbe in slične javne listine, ki so se ohranile v precejšnjem številu. Važni viri so tudi ostanki zgradb in spomenikov, najdbe novcev, rodbinske kronike in izročila itd., predvsem pa spisi Terumat - ha - dešen (Dar 354 pravnih mnenj) in Pesakim - u - Ketabim (Odločbe in listine) Izraela Isserleina, imenovanega tudi Isserleina ben Petahjá ali Mariborskega, ki je živel po Herzogu v našem mestu kot deželni rabin Notranje Avstrije v letih 1427—50.

Kdaj so prišli prvi Mojzesovi verniki v Maribor, se ne da ugotoviti. Gotovo so živeli tu že nekaj desetletij pred 1277, ko se prvič omenja židovsko četrt.

Židovska četrt je obsegala za časa največjega obsega v začetku XV. stoletja današnjo Židovsko in Ključavničarsko ulico ter sosedne dele novega Glavnega trga, Tattenbachove in Vetrinjske ulice, t. j. južnovzhodni del tedanjega obzidanega mesta. Blizu še ohranjenega Židovskega stolpa so bila v mestnem obzidju vrata z mostom preko mestnega jarka. Če je bila četrt — kakor v mnogih drugih srednjeveških mestih — ograjena tudi proti ostalim mestnim delom, ni znano. Viri poročajo le o »cesti, ki vodi v židovsko ulico«, medtem ko obzidja ne omenjajo. Tudi se ne

dajo ugotoviti ostanki zidov. Središče naselbine je bila sedanja Židovska ulica, ki je ohranila svoj prvotni značaj deloma še do danes in kjer je stala sinagoga na mestu sedanje hiše Židovska ulica št. 4. Sodeč po poznejših slikah (1683 i. dr.), po današnjem stanju poslopja in po ostankih v mestnem muzeju je bilo svetišče majhno in preprosto, dasi je spadalo k najvažnejšim v deželi. Notranjost je odgovarjala prastarim predpisom iz časa Ezre. Proti vzhodu sta stali v ločenem ozkem prostoru z dragoceno preprogo pokrita skrinja zaveze z Mojzesovimi knjigami in sedmeroročni svetilnik. V središču svetišča je bila nekaka prižnica, določena za čitanje sv. pisma. Tu je gorela tudi večna luč. Za ženske je bil določen poseben ograjen prostor. Sicer pa je bila sinagoga brez okraskov, zlasti slik, ker je prepovedano židom upodabljati Boga in ljudi. Služba božja se je vršila zlasti ob sobotah in praznikih, in sicer v hebrejskem jeziku; kajti narodni jeziki so se uveljavili v sinagogah šele v XIX. stoletju. Poleg tega je služilo svetišče še v druge namene, n. pr. za verski pouk, občinske seje in sodne razprave. Tik pod sinagogo ob mestnem obzidju proti Dravi, kjer je sedaj delavnica kleparja Ferda Babiča, je bilo kopališče s tekočo vodo, določeno za rituelne kopeli vernikov. V bližini — domnevno v židovskem stolpu — je bila posebna talmudska šola, katero so zgradili okoli 1477.; kajti tega leta je ukazal Friderik III. židovskemu mojstru Mošu iz Radgone, da odpusti židu



Židovski stolp v Mariboru

Foto Fr. Piška

Foto Fr. Pivka

Nagrobnik rabina Abrahama
(V mariborskem muzeju)

Davidu plačilo 12 fl., ki bi jih moral plačati kot globo za gradbo šole v Mariboru. Na majhnem trgu pred sinagogo so se shajali prebivalci ghetta k posvetovanjem in razpravam. Med svetiščem in židovskim stolpom je bilo pokopališče, kjer je videl n. pr. g. Puff še več nagrobnikov, med njimi židinke Rosel; spomenik pa, ki je poročal o tragični smrti neke mlade in prikupljive deklice, je dala prenesti kakih 50 let poprej (ok. 1785) židovska rodbina Luzzardi v Gorico. Danes imamo tu le še par slabo ohranjenih kamnov z značilno zgoraj zaokroženo obliko židovskih nagrobnikov. Po verskih predpisih bi pokopališče ne smelo biti poleg sinagoge. Ker pa je bil prostor v ghettu omejen, se židje na to prepoved niso mogli ozirati. Drugo — očitvidno pozneje — pokopališče je bilo na židovski njivi v današnji Strmi ulici nad dravsko brvjo.

Predstojnik ghetta je bil rabin ali židovski mojster. Duhovna oblast rabina je bila omejena na skrb za božjo službo, razlago tore in talmude ter sodelovanje pri obrezovanjih, zarokah, porokah in pogrebi. Njegova glavna naloga pa je bila skrbeti za red in mir v občini. Zato je imel pravico izrekati skupno z izvoljenimi člani odbora po predpisih talmuda globe, zaporne kazni in izobčenje ali prokletstvo, ki je obsegalo več stopenj. Sodil je tudi v civilnih sporih med svojimi verniki in upravljal občinsko premoženje. Poleg tega je po nalogu oblasti določal in pobiral davke in druge javne dajatve. Rabin se ni smel baviti z drugimi posli, zlasti ne s trgovino in denarstvom in so zaradi tega skrbeli za njegove potrebe občani, če ni imel lastnega premoženja. Deželni rabin pa je imel le splošno nadzorstvo nad občinami v deželi, ki pa so bile sicer povsem samostojne.

Najstarejši znani mariborski rabin je bil Abraham († 12. IX. 1379). Njegov zanimivi nagrobnik so našli l. 1912. pri gradbi novega mostu in ga hranijo sedaj v mestnem muzeju. Eden izmed naslednikov Abrahama je bil Isserlein ben Aron, imenovan tudi Isserlein iz Kremsa, o katerem poroča Graetz, da ga je imenoval 1407 cesar Rupert Palatinski za vrhovnega rabina nemške države. — Njegov vnuk je bil Isserlein

ben Petahjá (r. 1399, u. 1460), pisec že omenjenih hebrejskih del in največji duh našega židovstva.

Kak pomen za versko življenje židov je imel v tem času Maribor, dokazuje med drugim dejstvo, da so uvažali sem vsako jesen z juga sadež etrog, ki se rabi pri službi božji na praznik kolib, odtod pa so ga razpošiljali vsem občinam Notranje Avstrije.¹ Pred 1460 je živel tudi židovski mojster Murgklein, o katerem pa ne vemo nič natančnejšega.

Poleg rabina je bil najvažnejši občinski funkcionar šames. V sinagogi je opravljal službo cerkovnika, razen tega pa kot občinski tajnik skrbel za vse tekoče posle, vodil zapisnike, skliceval v slučajih konkurzov v sinagogo upnike in dolžnike itd. — Pomemben mož je bil tudi občinski mesar, ki je klal živino po ritualnih predpisih. — Manjši pomen so imeli kantorji, ki so skrbeli za petje v sinagogi, in občinski stražarji.

O vernosti in pobožnosti mariborskih židov poroča Isserlein na več mestih. Tako navaja, da so se obračali verniki nanj celo v manj važnih zadevah, n. pr. če in kdaj se smejo oblačiti po krščanski šegi, če jim je dovoljeno prodajati krščanskim duhovnikom in dijakom posvetne knjige (medicinske, filozofske in druge) vsebine, črnilo in gosja peresa za pisanje itd. Kakor dokazujejo še ohranjene hiše v židovski ulici, so bila bivališča židov preprosta. Le v stanovanjih bogatašev so imeli dragocene orientalske blazine in preproge. Resno in trezno pa je bilo tudi židovsko privatno življenje, ki je zaničevalo zlasti nezmernost. V medsebojnem občevarju so se posluževali svojega nemško-židovskega narečja (»Jiddisch«). Da so razumeli tudi naš jezik, je umevno, ker so imeli pogoste opravke s podeželskimi prebivalci.² — Očitki zločinov — zlasti ritualnih umorov — so bili v splošnem neutemeljeni. Opravičene so bile le pogoste pritožbe, da židje odirajo dolžnike in ponarejajo listine; kajti oduševstvo so smatrali židje sami za dopustno zlasti, ker so jim dovoljevali zakoni pretirane obresti (do 130%). V ostalem jih opisujejo sodobni krščanski viri kot bojazljive in potuhnjenice.

Židje pa so bivali tudi izven svoje četrti zlasti v (današnji in tedanji) Slovenski ulici. Tako je prodal 1433 Wolfel tu svojo hišo z vrtom; Abraham pa je moral 1478 odstopiti svojo hišo Gregorju Mawerju in njegovi sestri Marjeti, ker so podrli njuno hišo, ko je zgradil cesar Friderik III. današnji grad. Tudi v Graškem predmestju, posebno v današnji Cvetlični ulici so imeli nekateri židje n. pr. Šmuel (1472) hiše in mline. Iz davčnih knjig Maribora izhaja, da so si pridobili židje v času od 1455—60 v notranjem mestu

¹ Praznik kolib so slavili Izraelci v jeseni, da so postavili kolibe iz vej na prostem, kjer so tudi bivali. Pozneje so nosili med petjem Halel-psalmov v sinagogi butare iz palmovih, vrbovih in mirtovih vejic, okinčanimi s citronami, v drugi roki pa etrog t. j. nek bananam sličen sadež, ki uspeva le v južnih krajih (Sicilija, sev. Afrika).

² Rothmüller poroča v listu »Židov« (novoletna številka 1928), da vsebuje Jiddisch tudi mnogo slovenskih besed.

11 hiš od kristjanov. Tudi v bližnji okolici so imeli posestva, zlasti vinograde, ki so jih pridobili kot zapadle zastave za posojila. Tako je prodal neki žid že okoli 1280 opatu Henriku II. iz Admonta svoj vinograd za 22 mark srebra, ali pa je imel Manah sin Seldmana (1447—60) v mariborski okolici celo 4 dvore in 6 kmetij. Zemljišč židje niso obdelovali osebno, temveč po svojih krščanskih nameščencih in najemnikih. Redili pa so ovce in koze, da so pridevali ritualni sir, ki so ga pošiljali sovernikom v posebnih zapečatenih vrečicah. Tudi izven mariborske okolice so imeli mariborski židje hiše in zemljišča. Tako je kupil n. pr. bogati Muš sin Isserleina okoli 1360 grajščino Radeče pri Zidanem mostu, katero je prodal pozneje Konjiškemu gospodom (Dimitz V, 239). Muš sin Schebleina je imel skupno s svojim bratom Kadšimom iz Celja hišo na Dunaju (1372), Veroh v Gradcu (1439), Elija in Aram Bogati pa v Radgoni (1497, 1499).

Židovsko prebivalstvo v Mariboru ni bilo nikdar stalno. Le malokatera rodbina je vztrajala dve ali celo tri pokolenja. Običajno so prihajali ti Ahasverji iz bližnjih mest zlasti iz Ljubljane, Celja, Ptuja in Radgone; odhajali pa so najrajši v Gradec. Zato je težko ugotoviti njihovo število. Največ židov je živelo v Mariboru okoli 1410, ko jih je izgnal Herman II. Celjski iz svojega ozemlja in ko so jih mariborski meščani gostoljubno sprejeli. Takrat so utegnili tvoriti $\frac{1}{4}$ vsega prebivalstva. Kot bogati trgovci oziroma bankirji so židje radi izpolnjevali svoje javne dolžnosti in se izkazali večkrat celo kot dobrotniki mesta kakor Aram, njegov sin Jakob in Hiršl (1455—70). Brutalni pregoni židov v Mariboru niso znani, dasi so bili skoraj vsi plemiči, duhovniki, meščani in okoličani pri njih močno zadolženi.

Predvsem so bili židje menjalci in posojevalci denarja. Ta posel je bil zlasti važen, ker je bil denar redek, njegova vrednost pa radi pogostih preklicev in novih emisij nestalna. Obenem pa je bil zelo dobičkonosen, dasi pogosto nevaren. S posojili se je baval že prvi znani mariborski žid Abraham, kateremu je plačal 1278 Friderik Lamberški večji dolg svojcev (Valvasor XV, 309). Višek je doseglo židovsko denarno gospodarstvo v drugi polovici XIV. stoletja. Najznamenitejša rodbina bančnikov je bila Isserleina. Senior-šef teh srednjeveških Rothschildov na Slovenskem Isser(lein) je začel svojo kariero v Ptujju okoli 1333. Prvotno se je baval s finančnimi posli sam, pozneje sta mu pomagala sinova Gerstlein (1343) in Trestel (1343—45), ki pa sta kmalu umrla. Okoli 1350 se je preselil Isserlein v Maribor, kjer je posojeval denar v družbi svojih vnukov Muša (1351—1384) in Jozue (1355—60); v Ptujju pa je imel svojega zastopnika Eisacka (1361). Umrli je pred 1364. Po njegovi smrti se je sprl Muš s svojim svakom Hakimom iz Gradca radi dediščine. Spor je poravnal vojvoda Rudolf IV. Med drugimi je določil, da mora dati Hakim svoji ženi 1000 fl. jutrine, ki zapade po njeni smrti tistemu, ki je za to po židovskem pravu opravičen. Iz te listine tudi izvemo, da je znašala Isserleina zapuščina okoli 10.000 fl. takratne veljave nevsitveši nepremičnine in terjatve. Malo pozneje

je Muš iz neznanih vzrokov pobegnil. Zato mu je zaplenil vojvoda v sporazumu z ostalimi mariborskimi židi premoženje. Na begu je ujel Muša Viljem Ostrovrhar in ga po daljšem času spravil v Maribor. Naslednika Rudolfa IV. Albreht III. in Leopold III. sta sklenila nato z Mušem sledečo poravnavo: Vojvodi se zavežeta vrniti židu vse zaplenjeno premoženje, po možnosti tudi medtem prodano. Pri izterjanju dolgov morajo pomagati Mušu stotniki in grajščaki. Tožbe proti Mušu morajo biti dokazane po verodostojnih židih in kristjanih. Terjatve avstrijskih židov proti Mušu ugasnejo. Za te pravice plača Muš zase in za svojo rodbino letno 200 fl. davka, oproščen pa je vseh drugih dajatev zlasti mestnih. Medtem se je sprl Muš z Gotfridom Mariborskim radi posojil. Ta spor sta razsodila 1366 celjski grof Ulrik I. in Viljem Ostrovrhar. 1372 pa sta se podvrgla Muš in njegova žena Bindl v slučaju novega spora z mariborskimi gospodi razsodbi celjskega grofa Hermana I. V času od 1333—84 so sklenili Isserlein, Gerstlein, Trestel, Jozua in Muš — deloma v družbi svojih tovarišev Jungla, Hesleinovega brata Isserla (oba iz Maribora, 1366, 1375), Kadšima iz Celja in Afreha iz Brež (1365) — celo vrsto posojilnih pogodb z najodličnejšimi cerkvenimi in posvetnimi velikaši tega časa. Tako so bili njihovi dolžniki n. pr.: solnograški nadškof Friderik III., krški škof Pavel (1366), gornjegrajski opat Ivan (1343), celjski grofje Friderik I., Herman I., Herman II. in Viljem, goriški grofje Albert IV., Majnhard in Henrik, mogočni Hugo VI. Devinski, grof Ulrik Schaumberg, Eberhard, Friderik in Henrik Walsee, mariborski gospodje Oto, Gotfrid in Ulrik, Friderik Ormoški, Albert iz Vituša, Kolon iz Vuzenice (1362) in mnogi drugi. — Sodobnik rodbine Isserlein je bil Muš sin Šebleina iz Celja (1353—79), ki spada tudi med najpomembnejše srednjeveške finančnike na Slovenskem. Prvotno se je baval z denarnimi posli v Celju v družbi brata Kadšima. Nato se je preselil v Maribor, odkoder pa je 1366 menda radi prevar pobegnil v Gornjo Avstrijo. Ko so prevzeli židovski mojstri na Dunaju, v Perchtoldsdorfu, Neuburgu in Šopronju zanj proti Albrehtu III. in Leopoldu III. jamstvo za 20.000 fl. se je vrnil Muš v Maribor in dobil vse zaplenjeno premoženje nazaj. Kmalu nato je imel hude spore s svojim bratom radi skupnega premoženja. 1370 sta se brata zedinila tako, da izbere vsak enega žida kot razsodnika, ki naj bi zadevo poravnala pod predsedstvom celjskega grofa Hermana I. Dve leti pozneje sta sklenila, da razsodita spor Herman I. in žid Isserl iz Neuburga. Slednjič je izjavil Muš 1379, da se podvrže le izreku Hermana I. Muševi klienti so bili med drugimi: krški škof Pavel, Herbot in Ivan Turjaški, Jurij, Viljem in Koloman Ostrovrhar (1361), mariborska gospoda Oto in Gotfrid, Henrik iz Planine (1364), zlasti pa številni meščani iz Gradca, Maribora, Slov. Bistrice in drugih krajev. Poleg že imenovanih židov so bili znani posojevalci in menjalci denarja: Jeslein (1351), Penditten (1359), Junglein (1365), Susman (1369), Abraham Behem (= Čeh, 1372), Natan (1383), Haniko (1384), Šalas (1425), Jakl (prišel iz Ljubljane, 1439), Maul (1455—93), Aram sin šamesa Izmaela (1459),



Židovska ulica v Mariboru

Foto Fr. Pivka

Aram sin Jakoba (1459), Aram sin Seldmana (1478), Nachman sin dolgega Arama (1492), Süßkind sin Mušla (1493) in drugi. Njihovi dolžniki so bili domači plemiči (zlasti mariborski gospodje) in meščani.

Nekateri židje so bili uslužbeni kot plačilni mojstri pri mariborskih plemičih kakor Gerl pri Prunschenku, Jakob pri Kreissenbergu in Aram pri Gregorju Grabnu. S posojevanjem so se bavile tudi židinke n. pr. Rosel vdova po Gersamu (1393, 1400), Dina vdova po Davidu (1425), Mirašim (1425) in Milka vdova Elije in sedaj žena Hajma sina Gerla (1487).

Važni so mariborski židje tudi kot trgovci. Njihova trgovina je cvetela zlasti do l. 1445., ko jim je Friderik III. na prošnjo deželnih stanov prepovedal trgovati z benečansko robo razen z vinom, ki so ga dobili v zastavo.

Preje pa so prodajali vino, ki so ga pridelali v svojih vinogradih, ga kupili od domačinov ali ga dobili v zastavo za posojila. Iz davčnih knjig izhaja, da so plačali v l. 1460.—68. židje Elija, Kam in Mandl v Mariboru največ vinskega davka, dasi jim je bila trgovina z vinom takrat že znatno otežena. Najbolj znani vinski trgovec je bil Abraham sin Maula, kateremu je podelil Friderik III. 1478 pravico, prodati vsako leto 24 sodov krščanskega (= od kristjanov kupljenega) vina. Po poročilu Isserleina je židovska trgovina razpolagala z močnim in slabim, redkim, prozornim in sladkim vinom. Poleg vina so židje izvažali les, govejo živino, konje, sir i. t. d., uvažali pa zlasti sukno, svilo, knjige, začimbe, zlatnino, drage kamne in druge fine izdelke. Kako obsežna je bila njihova trgovina, dokazujejo zlasti florentinski in češki zlatniki iz l. 1312.—29., ki so jih našli v jeseni 1931, ko so zidali Bergovo hišo na novem Glavnem trgu, torej v nekdanjem ghetu.¹ Iz najdbe izhaja, da je imel neznani židovski trgovec ozke zveze s Florenco in Prago. Iz drugih virov vemo, da so prihajali mariborski židje n. pr. Fogluš (1366), Elija, Ham, Maul (1460) pogosto v Italijo, na Ogrsko, Hrvaško, Erdeljsko, Bosno, predvsem pa v Dubrovnik. Njihova podjetja so bila po tedanjih pojmi svetovna.

¹ Prim.: Baumgartner E., Kronika I.

² Te razmere so povzročile, da je poslal že okoli 1427 Izak Zarfati židom v nemških deželah — med temi tudi

Mariborski židje so se bavili tudi z obrtjo, dasi jim je bilo to prepovedano. Zlasti so se udeleževali — v zvezi s trgovino in denarstvom — kot zlatarji in izdelovalci pečatov. Siromašni izraeliti so se udinjali tudi kot delavci in splavarji.

Že od davnine so sloveli židi in židinke kot spretni zdravniki. V Mariboru se omenja Hajmb, ki je vršil zdravniško prakso okoli 1452 v današnji Cvetlični ulici.

Poslovanje židov je rodilo mnogo sporov s kristjani. Za te pravde so bila pristojna tako zvana židovska sodišča, ki so poslovala le v mestih s številnim židovskim prebivalstvom. Obstojala so iz 4 židovskih in 4 krščanskih prisednikov pod predsedstvom židovskega sodnika, ki je bil vedno kristjan. Vabila in pismene izdelke sodb je oskrboval židovski pisar, ki je bil kristjan. Služba židovskega sodnika je bila častna in dobičkonosna, ker je sprejemal posebne takse in bil oproščen vseh davkov; izvrševali so jo le ugledni meščani, zlasti bivši ali aktivni mestni sodniki, župani. V Mariboru poznamo iz časa 1364—1492 26 židovskih sodnikov. Najpomembnejši med njimi je bil Lenart Seidenschwantz (1468—69), ki je dal popraviti utrdbe na Taboru pri magdalenski cerkvi. Tožilci v tožbah so bili večinoma židje iz Maribora, pa tudi iz drugih krajev; toženci pa številni plemiči, duhovniki in meščani iz Maribora, Ptuja, Slov. Bistrice, Celja, Ljubljane, Kranja i. t. d., deloma tudi iz Koroške in Zgornje Štajerske. Razprave — podobne v splošnem današnjim — so se vršile običajno v sinagogi ali na trgu pred njo. Proti sodbam je bil dopusten priziv na deželnega kneza. Pogosto so uredili spore med židi in kristjani (oz. med židi) izvoljeni razsodniki, zlasti avstrijski vojvode in celjski grofje.

V začetku 15. stoletja, posebno pa od okoli 1450 dalje se je položaj židov vedno bolj slabšal. Zaradi gospodarskega razvoja krščanskega meščanstva, pogostih novčanih obnove in preklicev ter splošne gospodarske krize je zgubilo židovstvo mnogo na pomenu; in ko so nastopili kot posojevalci denarja in bankirji krščanski meščani, je usahnil židovskim posojevalcem glavni vir dohodkov. Njihovi dolžniki so bili odslej le še mali obrtniki in kmetje, katere je gnala k židom stiska. Ti pa pogosto niso mogli izpolniti svojih obvez ter so na koncu zgubili vse imetje. Proti temu so se borile oblasti z vsemi sredstvi.² Tako je bilo določeno n. pr., da se ne sme noben kmet zadolžiti pri židih brez vednosti in privoljenja gosposke, da je zastava zemljišč nedopustna i. t. d. Uvedli so tudi posebne sezname židov, da bi lažje nadzirali njihovo poslovanje. Ti predpisi pa niso imeli pravih uspehov. Medtem so se kot rečeno okrepili krščanski trgovci, ki so seveda smatrali žide za nevarne tekmece zlasti v krajevnem prometu. Vse te razmere so povzročile vedno večja nasprotstva in so stanovi nastopili z zahtevo, da izžene vladar neljube tujce. Friderik III. — sodobniki so ga imenovali često »kralja židov« —

na Štajerskem — okrožnico, naj se presele na Turško, »v zemljo, kjer ne manjka ničesar«. Če so se odzvali temu pozivu tudi kakšni židje iz Maribora, ni znano.

se je tem zahtevam upiral, ker bi izgubil tako svoje najboljše dohodke. Drugače je bilo pod njegovim naslednikom Maksimilijanom I., ki je tudi osebno mrzil žide in ki je 1496 po deželnem zboru v Mariboru ugodil štajerskim in koroškim stanovom proti odškodnini 4000 fl. ter ukazal židom, da morajo zapustiti do 6. januarja 1497 štajersko in Koroško. Temu trdemu povelju so se morali udati, prodali so svoja mariborska imetja in zapustili za vedno mariborski ghetto.

Iznanci so se naselili v Trstu, na Dunaju, največ pa jih je odšlo v šopronjsko županijo, zlasti v »Sedmero občin« (Mattersdorf, Kobersdorf, Sackenbach, Frauenkirchen, Deutsch-Kreuz in Kittsee). Odtod so prišli njihovi potomci na Moravsko, Poljsko, v Gradiško, Gorico, severno Italijo (Benetke, Padovo) in slednjič v Dalmacijo (Split). Spomin na Maribor so ohranili v razširjenih židovskih imenih Marburg (Marpurg, Morpurck), Marburger, Morpurghi in Morpurgo.⁷ Mnogi nosilci teh imen so dosegli ugledna in vplivna mesta. Nekateri so skrbeli kot dvorni židje za potrebe cesarske hiše in armade, postali nekaki plemiči in imeli lasten grb (kit, ki izbljuva preroka Jono). Drugi so bili privilegirani trgovci kakor Kaliman Morpurgo (1696), prednik današnjih baronov Morpurgo v Trstu, Mozes in Jakob Marburger v Gradiški (1624), Aron in Manasse Marpurghi v Gorici (1760) i. dr. Znamenit rabin je bil Semarja Morpurch v Padovi (1623). Zlasti so se odlikovali kot zdravniki.

⁷ O rodbini Morpurgo glej obširnejše: E. Morpurgo, La famiglia Morpurgo, Padova 1909 in Jüd. Lexikon pod »Morpurgo«.

⁸ Njegov nečak inž. Viktor Morpurgo mi je sporočil iz rodbinskega arhiva sledeče podatke: Po izročilu so split-

Tako sta bila doktorja medicine v Krakovu David Morpurgo (do 1648) in Aron Morpurgo sin Samsona (1671); Simon Marpurgo Cracoviensis pa bil 1664—1666 profesor zdravilstva na vseučilišču v Padovi. Na Dunaju živi še rodbina vseuč. profesorja Otona Marburga. Za nas Jugoslovane najpomembnejši potomec mariborskih židov pa je Vid Morpurgo,⁸ ki je ustanovil sredi preteklega stoletja v Splitu znano knjigarno in tiskarno, kjer je izšel 1862 prvi narodni časopis v Dalmaciji, Narodni list. Vid Morpurgo se je za služno udejstvoval tudi kot dalmatinski deželni poslanec in predsednik trgovske zbornice.

Z izgonom židov iz Maribora 1497 je po skoraj 250 letih mariborski ghetto prenehal in z njim zanimivo poglavje mariborske preteklosti.

Literatura: Rosenberg: Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, 1914. — Puff: Marburg in Steiermark (I, II), 1897. — Mally: Gassen-, Straßen- u. Plätze-buch der Stadt Marburg a. d. Drau, 1906. — Mayer S.: Wiener Juden, 1917. — Schulsinger: O pravnom i gospodarskom životu Jevreja v štajerskoj, Koroški i Kranjskoj god. 1371—1497. Jevrejski Almanah za god. 5686 (1925—26), 106—117. — Kos F.: Doneski za krajevne kronike ČZN XVI, 4 sl. — Vodnik po Mariboru, 1932. — Mariborske slike, 1934. — *Mnogo podatkov so mi dali* gg. dr. David Herzog, deželni rabin in vseuč. profesor v Gradcu, dr. Lavoslav Šik, prvi podpredsednik židovske občine v Zagrebu in inž. Viktor Morpurgo, predsednik židovske občine v Splitu.

ski Morpurgi potomci mariborskih rabinov. Prvotno so živeli na Dunaju, odkoder jih je pregnal 1560 Ferdinand III., nakar so se naselili v Gradiški. 1670 je prišel Moše Morpurgo po daljšem bivanju v Orientu v Split, kjer živi rodbina do danes.

PRIMORSKA EMIGRACIJA V MARIBORU

RUDOLF GOLOUH

Vprašanja urbanizma so bila že pred vojno stalno na dnevnem redu. Še bolj pa so se ta vprašanja komplicirala in zaostila po vojni, ko je nagromadenje ljudskih mas v večjih središčih ustvarilo nebroj težav in izzvalo nebroj socialnih sporov. V povojni Sloveniji sta se, čeprav v manjšem obsegu kot drugod, zlasti naglo razvila Ljubljana in Maribor. Glede Maribora je zanimivo zasledovati napredek mesta ter število in sestavo njegovega prebivastva, ker je bilo zlasti v prvih povojnih letih priseljevanje v naše mesto posebno močno in da je bil pri tem zlasti dotok primorskega življa zelo velik. Primorcev se je v poprevratni dobi naselilo v Maribor mnogo več nego drugam in se je zato govorilo o tem kot o nekem posebnem problemu mesta.

Ta dotok je bil nedvomno precejšen in je gotovo tudi močno sovplival na rast in razvoj Maribora, ven-

dar treba takoj pibiti, da ni bil zdaleč tako velik in odločen kakor se misli. Če uvažujemo, da se je sorazmerno največ Primorcev naselilo v naše mesto in če pogledamo, koliko je stvarno danes Primorcev v Mariboru, vidimo, da je to število v sorazmerju z ostalimi priseljenci samo relativno.

Maribor je postal v jugoslovanskih razmerah glavno mesto severnega dela Slovenije. Medtem ko je bil pred vojno le predmestje Gradca, se je razvil po vojni zlasti z novo industrijo v naše najvažnejše obmejno središče. Pri nagli preobratni preobrazitvi mesta, ko je bilo treba zlasti na novo zasesti skoro vse javne in državne urade, je bilo dovolj prostora za vse, ki so se zatekli v Maribor. Priseljene sile so zaigrale v novih razmerah važno vlogo in so dale mestnemu napredku nov impulz. Spodnja tabela nazorno prikazuje povojno priseljevanje ter kaže na primeru Maribora, da vsaka